

**ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՏԱՎՈՐ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Մկրտիչ Խրիմյան, Կարսի մարզ, Կովկասի փոխարքայություն, Աբդուլ Համիդ II, ԿՀԲԸ, Կարսի մասնաճյուղ, Կաղզվանի մասնաճյուղ, զեկուցագիր, օգնություն, փախստական,

Մասունի 1894 թ. կոտորածը դարձավ Աբդուլ Համիդ II-ի հայաջինջ քաղաքականության նախերգանքը: «Կարսի սուլթանը»¹ ձգտում էր արևմտահայերի ոչնչացմամբ հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը և դրանով իսկ մեկընդմիջտ լուծել Հայկական հարցը: Սուլթանի ջարդարարական քաղաքականությունը կարելի է համարել Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության առաջին փուլը: Ըստ «Եղբայրական օգնություն թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուի տվյալների՝ 1896 թ. փետրվարի դրությամբ ամբողջ Փոքր Ասիայում ավերվել են 39.749 տուն, 7942 խանութ, սպանվել են 37.085 քրիստոնյա, 938 մուսուլման, բռնությամբ կրոնափոխվել՝ 40.950 հայեր, համայն աշխարհով սփռվել 290.300 արևմտահայեր²: Այս պայմաններում թուրքական յաթաղանից փրկվելու համար արևմտահայության մի մասը նախընտրում է գաղթի ճանապարհը:

Արևմտահայության ստվար քարավանները շարժվեցին դեպի Կովկասի փոխարքայություն: Սակայն շատերը՝ հատկապես կանայք և ծերերը, նույնիսկ սահմանին չհասան՝ ճանապարհին մահկանացուն կնքելով սովից, հիվանդություններից և ցրտից, իսկ ոմանք սահմանագլխին ենթարկվեցին բռնությունների և կողոպուտի³: Սահմանն անցնողները, ըստ գաղթականների որակման՝ «դժոխքից արքայութիւն մտնողները»⁴, ցրվեցին ամբողջ Կովկասում:

Սահմանագլխին գտնվող Կարսի մարզը դարձել էր արևմտահայ փախստականների հավաքատեղին⁵: Մոցիալ-տնտեսական ծանր կացության մեջ գտնվող հայերը հիմնականում տեղավորվում էին Կարսի մարզի գյուղերում: 1894 թ. դրությամբ որոշ գյուղերում ապաստանել էր 15-20 տուն փախստական⁶: Սկզբնական շրջանում փախստականներին օգնության ձեռք

¹ Տե՛ս Վանդալ Ա., Հայերը և բարենորոգումները թուրքիայում, Երևան, 2001, էջ 19:

² Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897, с. 6.

³ Մանրամասն տե՛ս «Երկիր», 1906, թիվ 33.08.11, էջ 3-4:

⁴ «Մշակ», 1896, թիվ 152, էջ 3:

⁵ «Արձագանք», 1897, թիվ 48.04.30, էջ 3:

⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1894, թիվ 57.05.21, էջ 2:

մեկնեց տեղի բնակչությունը, որը ևս գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական անմխիթար վիճակում: Բացի այդ, քանի որ նրանց թիվն օրեցօր աճում էր, տեղացիները այլևս չէին կարողանում օգնել ու պատասպարել նրանց: «Karc» լրագիրը նշում էր. «Չունևորների և մի որևէ ապրուստի միջոց որոնողների թիւը այնքան մեծ է, որ մասնատր անհատների բարեգործութիւնը, որոնք յօժարութեամբ օգնում են խեղճերին, բաւական չեղաւ»¹:

Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Կարսի զինվորական նահանգապետ գեներալ-լեյտենանտ Տոմիչի հորդորով մարզում ստեղծվում է հանձնաժողով, որի նպատակն էր «չը թողնել որ սովածութիւնից մեռնեն խեղճերը»²: 1894 թ. մարտի դրությամբ այս հանձնաժողովը փախստականների կարիքների համար հավաքում է 1098 ռուբլի: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով այս հանձնաժողովը, որին վիճակված էր կարճատև գոյություն, նույն թվականի մայիսին «այս քանի օրերս դադարեց գործելուց»³:

Փախստականների օգնության կազմակերպման խնդիրը ստանձնում է Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը (այսուհետև՝ ԿՀԲԸ), որը Կարսի մարզում և շրջական գյուղերում ապաստանած արևմտահայերի օգնությունը կազմակերպում է Կարսի և Կաղզվանի մասնաճյուղերի աջակցությամբ: Ավելի ճիշտ և տեղին օգնություն կազմակերպելու համար ԿՀԲԸ-ն իր բոլոր մասնաճյուղերին հանձնարարում է մանրամասն տվյալներ հավաքել տեղում հաստատված փախստականների քանակի, վիճակի և առավել անհրաժեշտ կարիքների վերաբերյալ: 1894 թ. սկզբներին Կարսի մասնաճյուղը իր տեղեկագրում նշում է, որ փախստականների թիվը օրեցօր ավելանում է: Ցավոք, Կարսում ևս նրանց ուղեկցում էին սովը, զրկանքները և հիվանդությունները: 1894 թ. ընթացքում մասնաճյուղը փախստականների վիճակը բարվոքելու համար ստացել է 8672 ռուբլի 20 կոպ. գումար⁴: Փախստականներին սովից փրկելու համար բացվել է ձրի ճաշարան, որը գործել է 53 օր և յուրաքանչյուր օր տվել է 350-400 բաժին կերակուր: Այդ ճաշարանից օգտվում էր 153 ընտանիք⁵: Կարսի մարզում հաստատված փախստականներին բաժանվել է ցորեն, գարի և ալյուր: Կարսի 54 գյուղեր ստացել են 1520 փութ ալյուր, իսկ Կաղզվանի 10 գյուղեր՝ 624 փութ: Ընդհանուր առմամբ օգնություն է ստացել 500 փախստական ընտանիք⁶:

1895 թ. Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած հայկական կոտորածներն

---

¹ Նույն տեղում, 1894, թիվ 27.03.08, էջ 2:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 1894, թիվ 57.05.21, էջ 2:

⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Կովկասում, 1894, Թիֆլիս, 1895, էջ 109:

⁵ Նույն տեղում, էջ 118:

⁶ Տե՛ս **Լեռ**, Երեսնամեակ Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Կովկասում, 1881-1911, Թիֆլիս, 1911, էջ 184:

ավելի ահագնացան, որի հետևանքով սովարացավ նաև փախստականների հոսքը, ինչը դժվարացնում էր ԿՀԲԸ-ի՝ օգնություն կազմակերպելու գործը: Եթե 1894 թ. գաղթած փախստականների չնչին մասին հաջողվել էր նախապես վաճառել ունեցվածքը և փոքր-ինչ ապահով վիճակում գաղթել, ապա 1895 թ. գաղթածների վիճակը խիստ անմխիթար էր: Ճանապարհին ենթարկվելով հետապնդումների՝ նրանք ծանր վիճակում էին հասել Կարս: 1895 թ. Կարսի մարզում հաստատված փախստականների թիվը հասնում էր շուրջ 10.000-ի¹: ԿՀԲԸ-ն օգնության խնդրանքով դիմում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին և ստանում 3000 ռուբլի: 1895 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ընկերությունը Կարսի շրջակա 23 գյուղերում ապաստանած 454 փախստական ընտանիքի հատկացրել է 2137 փութ ցորեն², Բասենի գավառակի 10 գյուղերում ապաստանած 168 ընտանիքի՝ 849 փութ³:

1896 թ. փախստականների մի մեծածավալ հոսք ուղղվում է Կովկասի փոխարքայություն: Ամեն օր հայ փախստականների խմբեր, որոնց մեծ մասը ծերեր, կանայք և երեխաներ էին, հաստատվում են Կարսում, Կաղզվանում, Բաթումում, Թիֆլիսում: 1896 թ. օգոստոսի 21-ին (սեպտեմբերի 21-ին) Կաղզվանում հաստատվում են երեք խումբ փախստականներ՝ 333 հոգի: Առաջին խումբը բաղկացած էր շուրջ 152 մարդուց, որոնցից 40 տղամարդ, իսկ մյուսները՝ այրի կանայք: Հաջորդ օրը տեղ է հասնում 143-հոգանոց երկրորդ խումբը, որոնց մեծ մասը մեծահասակներ էին և երեխաներ, իսկ շուրջ 38 հոգի ժամանում է օգոստոսի 25-ին⁴: Իսկ հոկտեմբերին Կարսում հաստատվում են ևս շուրջ 4500 փախստականներ⁵՝ մեծ մասը կանայք և երեխաներ:

ԿՀԲԸ-ն շարունակում է իր գործունեությունը: Կաղզվանում հաստատված 72 տուն փախստականներից 58-ը՝ շուրջ 230 հոգի, նպաստ են ստանում Կաղզվանի մասնաճյուղից: 27 ընտանիք՝ մոտ 132 հոգի, նոր եկածներն էին, որոնք չորս ամիս շարունակ պետք է ստանային այլուր, փայտ, շոր, անկողին և յուրաքանչյուրը՝ շաբաթական տասը կոպեկ: Իսկ մոտ 98 հոգուց բաղկացած թվով 31 ընտանիքները, նախորդ տարվա գաղթածներն անխտիր ստացել են հագուստ, իսկ ոմանք՝ անկողին, վառելափայտ, այլուր և գումար⁶:

ԿՀԲԸ-ի մասնաճյուղերի համար կարևոր խնդիր էին հիվանդ փախստականների տեղավորումը և բուժումը, որոնց հարկավոր էր առանձնացնել վարակը կանխելու համար, իսկ հետո, արագ ապաքինման նպատակով, ապահովել ավելի սննդարար կերակրով: Մակայն ընկերությունն այդպիսի հնարավորություններ չուներ: Հիվանդները պատսպարվում էին առողջների

---

¹ «Մշակ», 1895, թիվ 69.06.17, էջ 3:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 185:

⁴ «Արմենիա», 1896, թիվ 20, էջ 3:

⁵ ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 358, ց. 1, թ. 130, տե՛ս նաև «Մշակ», 1897, թիվ 04.01.11, էջ 2:

⁶ «Մշակ», 1897, թիվ 2.01.04, էջ 3:

հետ միևնույն սենյակում, քնում սառը հատակին: Բացի այդ, կային որոշ բժիշկներ, որոնք չէին համաձայնվում չնչին աշխատավարձով խնամել հիվանդներին: Այդ պայմաններում վարակները հեշտությամբ տարածվում էին՝ հաճախ դառնալով մահվան պատճառ: Սակայն Կարսի և Կաղզվանի մասնաճյուղերը, կարելի էր ասել, եզակիներից էին, որոնց մասամբ հաջողվեց լուծել այդ խնդիրը: Նրանք կարողացան առանձին ապաստարան վարձել հիվանդների համար, որտեղ շաբաթը երկու անգամ նրանց այցելում էր բժիշկը, իսկ ֆելդշերը հոգ էր տանում նրանց մասին ամեն օր¹:

ԿՀԲԸ Կարսի մասնաճյուղի աշխատակից Եղիշե քահանա Մուրադյանցը, անձամբ շրջելով Կարսի մարզում, հայտնում է, որ 1896 թ. դեկտեմբերի դրությամբ Բասենի տասը հայկական գյուղերում փախստականները տեղաբաշխվել էին հետևյալ կերպ. Սթահան 35 տուն, Բաշագյուղ 55, Արմուտլու 42, Չուլաղլի 24, Չուրուք 21, Ղարաբունլար 22, Գուլաթափ 29, Շատևան 31, Հոբերան 33, Ղոշաքիլիսա 27²:

Այսպիսով, Բասենի հայկական տասը գյուղում ապաստանել էր 320 ընտանիք, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր միջինը ութ անձից, շուրջ 2560 հոգի: Իսկ Կարսի նահանգում ապաստանած փախստականների թիվը գերազանցում էր 20.240-ը³:

1897 թ. փետրվարի 4-ին ԿՀԲԸ-ն Վրաստանի և Իմերեթի հոգևոր առաջնորդին հասցեագրած հաշվետվության մեջ նշում էր, որ Կարսի մարզում կենտրոնացած փախստականների թիվը հասնում էր շուրջ 24.000-ի⁴:

1899 թ. Կարսի մարզի զինվորական նահանգապետի հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ Կարսի սահմանը հատել են 80 հայ փախստականներ և միացել մինչ այդ այնտեղ հաստատված 14.000-ին⁵: 1897 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Կարսի մարզում 1886 թ. եղել է 174.044 բնակիչ, իսկ 1897 թ.՝ 290.654⁶, կարելի է եզրակացնել, որ բնակչության թվի աճը կախված է եղել նաև արևմտահայ փախստականների գաղթից:

Երբ համեմատում ենք Եղիշե քահանա Մուրադյանցի հաղորդած տվյալները և Կարսի մարզի զինվորական նահանգապետի հաշվետվությունը, նկատում ենք, որ արևմտահայ փախստականների մի մասը վերջնականապես չէր հաստատվում տվյալ մարզում կամ գյուղում, այլ սահմանն անցնելով և աշխատանք չգտնելով՝ ընկերությունից ճանապարհածախս էր

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, գ. 357, ց. 1, թ. 84:

² «Մշակ», 1897, թիվ 5,01,14, էջ 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 28, գ. 967, ց. 1, թ. 34:

⁵ Նույն տվյալները մեզ է տրամադրել հանգուցյալ պատմաբան Դերենիկ Մուրադյանը, որի համար շնորհակալ ենք:

⁶ **Պողոսյան Ա. Մ.**, Անցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կարսի մարզում, Երևան, 1961, էջ 132:

խնդրում՝ իր բախտը մեկ այլ շրջանում որոնելու համար: Բացի դրանից, կային նաև ինչ-որ նահանգում ծանոթ-բարեկամներ ունեցողներ, որոնք սահմանն անցնելուն պես ճանապարհածախս էին որոնում՝ նրանց հասնելու համար: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ խնդրո առարկա երկու տվյալները մոտ են իրականությանը: Եղիշե քահանայի հաղորդած տեղեկությունները վերաբերում են 1896 թ. վերջին, երբ փախստականների հոսքը ստվար էր, իսկ նահանգապետի տեղեկությունները՝ 1899 թ., երբ փախստականները արդեն տեղավորվել էին:

1896 թ. դեկտեմբերի 11-ին Կովկասի կառավարչապետ Գրիգորի Գոլիցինի հրամանով թույլատրվում է Ռուսաստանի տարածքում կազմակերպել հանգանակություն՝ հոգուտ արևմտահայ փախստականների: Հավաքված բոլոր միջոցները պետք է ուղարկվեին Կովկասի կառավարչապետին, իսկ բաշխումը պետք է կազմակերպվեր կառավարության օղակների միջոցով: Ըստ երևույթին Գ. Գոլիցինը իր ձեռքում կենտրոնացնելով փախստականներին տրամադրվող օգնությունը փորձում էր տպավորություն ստեղծել և ցույց տալ, որ կառավարությունը «հոգում է» նրանց խնդիրները: 1897 թ. հունվարին կառավարչապետությունը հրապարակում է մի շրջաբերական, որը բոլոր պետական վարչություններին հրահանգում էր նպաստներ հավաքել և բաժանել¹: Այդ հրամանից հետո ԿՀԲԸ-ն փախստականներին համարում է լոկ տառապյալներ: 1897 թ. ընթացքում վերջիններիս օգնելու համար ԿՀԲԸ ուղղված նվիրատվությունները կազմում էին 15.886 ռուբլի 62 կոպեկ²:

1908 թ. նորից հրապարակ եկավ արևմտահայ փախստականների հարցը: Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո հայ ժողովրդին թվում էր, թե իր տառապանքները ավարտին են հասել: Տեղեկանալով համիդյան բռնապետության տապալման մասին՝ Կովկասի սահմաններում գտնվող տասնյակ փախստականներ սկսեցին խմբերով ուղևորվել իրենց հայրենիք: ԿՀԲԸ առջև խնդիր ծառայեցավ 1894-1897 թթ. փախստականներին օգնել՝ վերադառնալու հայրենիք: Կարսի մասնաճյուղը, բացատրելով, թե ինչ նշանակություն ունի փախստականների վերադարձի խնդիրը, նշում է, որ տասնյակ հազարավոր հողագուրկ փախստականներ, ապաստանելով սահմանակից նահանգների գյուղերում, բեռ են դարձել առանց այն էլ սակավահող գյուղացիության համար և չգտնելով աշխատանք՝ դիմում են գողության և թալանի: Ըստ Կարսի մարզի հաշվետվության տվյալների՝ հանցագործությունները մարզում 1896 թվականից հետո հետզհետե ավելացել են: Եթե 1896 թ. տեղի է ունեցել 347 հանցագործություն, ապա 1899 թ. դրանց թիվը հասել է 854³:

Բացի դրանից, կազմակերպելով փախստականների վերադարձը հայրենի երկիր՝ ընկերությունը լուծում էր կարևոր մի խնդիր. նախ նրանք

¹ Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 119:

² Նույն տեղում:

³ Սույն փաստաթուղթը ևս մեզ է տրամադրել Դերենիկ Սուրադյանը:

կվերադառնային իրենց հայրենի երկիր, կթեթևանար նրանց վիճակը, իրենց բնօրրանում աշխատանք կունենային, իսկ նրանց պատսպարած գյուղացիները կազատվեին նրանց մասին հոգալու ծանր բեռից: Վերադարձողների հոսքն այնքան մեծ էր, որ ԿՀԲԸ-ն կազմեց մի առանձին հանգանակիչ մասնախումբ, որի նախագահն էր Մարիամ Խատիսյանը:

Այս գործում անգնահատելի էր հատկապես սահմանին մոտ գտնվող ԿՀԲԸ մասնաճյուղերի գործունեությունը: Իր եռանդուն գործունեությամբ առանձնապես աչքի ընկավ Կարսի մասնաճյուղը, որը հնարավորինս հարթեց սահմանն անցնողների առջև ծառայած խնդիրներից մեկը՝ պաշտոնական ձևակերպումները: Բացի դրանից, այն իր եռանդուն գործունեության շնորհիվ կարողացավ Արևմտյան Հայաստան փոխադրել շուրջ 10.000 փախստական¹:

Лилит Косян – Положение и приблизительное количество беженцев из Западной Армении в Карсской области в 1890-х гг.

Армянское население Западной Армении, чудом спасшееся от погромной политики Абдул-Гамида II 1890-х гг., было разбросано по всему миру. Большое количество армянских караванов устремилось к Кавказскому наместничеству. Карсская область, находящаяся на границе, стала местом дислокации беженцев. Первоначально руку помощи беженцам направило местное население, однако они также находились в неудовлетворительном социально-экономическом положении, кроме того, число беженцев росло с каждым днем, и местные жители далее не могли помогать им и укрывать их. Задачу организации помощи беженцам взяло на себя Кавказское армянское благотворительное общество (КАБО), которое оказывало помощь беженцам, укрывшимся в Карсской области и окружающих селах при поддержке Карсского и Кагзванского филиалов. Наши исследования показали, что число беженцев в Карсской области составило 20.240. Уже в 1908 г., после младотурецкой революции, КАБО оказывало поддержку возврату беженцев любой ценой.

Lilit Kosyan – The Condition of Western Armenian Refugees Sheltered in Kars Province and Their Approximate Number in the 1890s.

In the 1890s, the Western Armenians having survived from the slaughtering policy of Abdul Hamid II were scattered all over the world. The dense caravans of Western Armenians started to move to the Caucasus Viceroyalty. Being on the boundary, Kars Province had become a gathering place for the Western Armenian refugees. Initially they were lent a helping hand by the local population, but they themselves were also in a very poor social-economic condition and besides, the number of the refugees was increasing day by day and the locals could no longer help the Western Armenian refugees and give them shelter. The problem of refugee relief organization focused in the hands of the Caucasian Armenian Benevolent Society (hereinafter CABS), which organized the help of refugees with the support of Kars and Kaghzvan branches. Our research showed that the number of those settled in Kars Province was more than 20.240. In 1908 already after the Young Turk Revolution, the CABS assisted the refugees in the problem of return at all costs.

---

¹ ԼԷՈ, նշվ. աշխ., էջ 302-303: